

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
Економічний факультет
Кафедра публічного управління і адміністрування**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ 1,2

**з навчальної дисципліни «Правознавство»
для студентів спеціальностей:**

051. Економіка, 071. Облік і оподаткування, 072. Фінанси, банківська справа та страхування, 073. Менеджмент ІТ, 076. Підприємництво, торгівля біржова діяльність, 241. Готельно-ресторанна справа, 242. Туризм, 281. Публічне управління та адміністрування

за темою –

**ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ТА ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ
ПРО ПРАВО**

Херсон - 2020

Курс лекцій з навчальної дисципліни «Правознавство» для
 (назва навчальної дисципліни)
 здобувачів вищої освіти, що навчаються за освітньою програмою
«Облік і оподаткування», спеціальністю 071 «Облік і оподаткування»
 (назва освітньої програми) (шифр і назва спеціальності)

Розробники: (вказати авторів, їхні посади, наукові ступені та вчені звання)

Коновалов О.Л., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри публічного управління та адміністрування

Курс лекцій схвалено на засіданні кафедри обліку і оподаткування

Протокол від „ 27 ” серпня 20 20 року № 1

Схвалено науково-методичною комісією спеціальності

Протокол від „ 27 ” серпня 20 20 року № 1

Затверджено на Вченій раді факультету економічного

Протокол від „ 27 ” серпня 20 20 року № 1

Завідувач кафедри публічного управління та адміністрування

„ 27 ” серпня 20 20 року (підпис) Потравка Л.О.
 (прізвище та ініціали)

План лекції

1. Організація влади і нормативне регулювання у первісному суспільстві. Теорії походження держави.
2. Поняття і ознаки держави. Визначення держави. Соціальне призначення держави. Форма держави. Державний апарат (механізм держави). Правова держава.
3. Причини виникнення права.
4. Основні поняття про право.

Література:

Основна:

1. Богачова Л. Л. Правознавство : базовий підручник для студентів вищих навчальних закладів. Харків : Фоліо. 2014. 635 с.
2. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік та ін. ; за ред. М. В. Цвіка. Харків : Право, 2009. 584 с.
3. Кириченко В. М. Теорія держави і права : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 264 с.
4. Молдован В. В. Правознавство : навч. посіб. Вид. 2-ге. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 184 с.
5. Погорілко В. Ф. Правознавство : підручник. Київ : Каравела, 2010. 592 с.
6. Правознавство : підручник / за заг. ред. Н. М. Крестовської та ін. Одеса : Атлант, 2015. 554 с.
7. Теорія держави і права : навч. посіб. / О. М. Головка та ін.; за заг. ред. І. М. Погрібного. Харків: ХНУВС, 2010. 274 с.

Допоміжна:

1. Алексєєнко І. Г. Форми правління в європейських країнах: шлях до уніфікації монархії та республіки. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 699-705.
2. Гудзь Т. І. Конституційне закріплення суспільного ладу: основні підходи. *Право і безпека*. 2015. № 3(58). С. 21-25.
3. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : підручник. Харків : Право, 2017. 390 с.
4. Кушніренко О. Г., Кузнецов І. А. Проблеми законодавчого закріплення, використання та охорони державних символів України: конституційно-правовий аспект. *Теорія та практика правознавства НЮУ імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62256/57845>.
5. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. С. 213-217.
6. Білоскурська О. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини – головний обов'язок держави. *Право України*. 2011. № 7. С. 169-175.
7. Заворотченко Т. М. Поняття, сутність і природа політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 355-359.
8. Курко М.Н. Забезпечення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 5-9.
9. Словська І. Верховна Рада України як суб'єкт конституційно-правової відповідальності. *Право України*. 2011. № 5. С. 204-212.
10. Совгіря О. В. Конституційно-правовий статус глави уряду в Україні та в зарубіжних країнах: теоретичні й практичні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 104-107.

Текст лекції

1. Організація влади і нормативне регулювання у первісному суспільстві. Теорії походження держави.

Людина як біологічний вид існує більш двох мільйонів років. Приблизно 40 тисяч років тому виник пращур сучасної людини – кроманьйонська людина (неоантроп). Самі перші держави виникли близько п'яти тисяч років тому на рубежі IV-III тисячоліть до нашої ери; таким чином, державність – відносно недавнє творіння людства. Абсолютно більшу частину власної свідомої історії люди жили поза державно-організованого суспільства.

У далекій давнині держави не було. Умовно цей період можна назвати додержавним суспільством, яке поетапно було праобщиною (первісне людське стадо); родовою общиною; селянською общиною.

В період існування праобщини закінчився біологічний розвиток людини, виникли штучні житла і знаряддя праці з метою самозбереження і життєзабезпечення. Люди об'єднувалися в колективи, збудовані на кровнородинних зв'язках, із владою ватажка. Це стало початком соціальної організованості, яка розвинулася в період родової общини завдяки колективізму у виробництві і споживанні. Оскільки знаряддя праці були примітивними, а продуктивність праці низькою, родова община користувалася усім спільно, мала спільну власність, рівномірний розподіл засобів до життя (дільба порівну).

Головну роль у родовій общині спочатку відігравала жінка (матріархат), а споріднення дотримувалося за материнською лінією. Роди об'єднувалися у племена в результаті шлюбних зв'язків, заборонених усередині роду.

Спільність інтересів, виробництва і споживання членів роду обумовили таку організацію соціальної влади, як первісне суспільне самоврядування. Суспільна влада збігалася безпосередньо з родовою общиною, не була відокремлена від неї. Єдність, взаємодопомога, співробітництво усіх членів роду, відсутність протилежних інтересів дозволяли родовим зборам без конфліктів вирішувати усі питання.

Відомо, що держави виникають на певному щаблі розвитку суспільства, їх виникнення пов'язане з трьома великими суспільними поділами праці:

- 1) виділенням скотарства як відокремленої сфери суспільної діяльності (засобом обміну стала худоба, яка набула функції грошей);
- 2) відокремленням ремесла від землеробства (винахід ткацького верстата, оволодіння навичками обробки металів);
- 3) появою групи людей (купців), зайнятих лише обміном (зосередження багатства в їх руках завдяки посередницькій місії).

У результаті суспільного поділу праці змінилося господарське життя родової общини (залучення військовополонених як робочої сили з метою здобуття додаткового продукту). Жіночий рід замінюється чоловічим (патріархат), де споріднення ведеться за батьківською, а не за материнською лінією. На зміну груповому шлюбу приходять парний шлюб. Інтереси патріархальних сімей вже не

повністю збігаються з інтересами роду. З появою сім'ї почалося розкладання родової общини. Виникла селянська община.

Наявність надлишкового продукту дозволила зосередити деяким сім'ям, їх главам, старійшинам, воєначальникам знаряддя праці, запаси товарів, стати власниками відокремлених ділянок землі і рабської сили, захопленої в результаті війн. Розвивалася соціальна неоднорідність суспільства. Майнова нерівність стала причиною розшарування суспільства і появи груп людей, які «спеціалізувалися» на виконанні загальносоціальних справ (адміністратори, контролери, скарбники та ін.).

Іншою стає організація влади. Замість зборів членів роду все частіше проводилися лише збори чоловіків. Поступово усвідомлювалася важливість гарного управління, керівництва. Відбувся поділ функцій влади на світську (управління), військову (військове керівництво), релігійну. Рада старійшин стає органом повсякденного управління. З'являється племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), яка здійснює управління суспільством вже не лише в його загальних інтересах, але й у власних, групових, класових інтересах.

Знадобилася якісно нова організація, спроможна зберігати і забезпечувати життя суспільства як цілого організму. Виникла необхідність у публічній владі, відокремленій від суспільства, де група людей займаються лише управлінням і можуть здійснювати організований примус. Такою організацією стала **державна**.

Отже, історично склалося так, що витoki сучасної державної організації виходять з первісного суспільства та соціальної влади в ньому. Основними структурними одиницями первісного суспільства були *родова община* як об'єднання людей на основі кровної спорідненості, спільного майна та спільного господарства, *плем'я*, *союз племен*. Органами соціальної влади у родовій общині були загальні збори та старійшина. Для племен було характерним розподіл на роди та фратрії (екзогамна сукупність кількох родів), спільність території, одноманітність ідеологічних переконань, однотипність кругозору звичаїв та культур, мовна, економічна, територіальна спільність тощо. Саме на стадії функціонування племен виникають елементи самоврядування, а саме – формується рада старійшин та вождь. З плином часу племена об'єднуються у союзи племен через необхідність підвищення рівня безпеки. Основними органами влади в союзі племен були рада вождів племен і вождь союзу племен, який мав заступника по військовим справам. Влада вождів племен базувалася виключно на їх авторитеті, мудрості та кмітливості, життєвому досвіді, хоробрості. Відповідно, в результаті історичної еволюції союзу племен виникає більш досконала форма соціального буття людей – держава. Однак племінна організація суспільства на цьому не зникає. Більш того, подібна форма соціальної організації людей зберігається й у сучасну епоху (приміром, окремі соціальні формування на Африканському континенті).

Теорії виникнення держави.

Питання про виникнення держави завжди було та залишається досі дискусійним. У центрі дискусії питання про основний державотворчий фактор. У різні часи вчені та мислителі багатьох країн світу висували та намагалися

обґрунтувати різноманітні концепції походження держави. В основі кожної з них – власне бачення її фундаторами головної причини виникнення та формування державної організації. Не можна також виключати й того, що на погляди тих чи інших авторів істотний вплив справляли їх філософські та ідеологічні уподобання, а відтак – напрошується висновок, що кожна наукова концепцію походження держави в своїй основі мала виключно суб'єктивне начало, змістовно доповнювалася лише з часом, але закладена в ній сутність залишалася не змінною. На сьогодні в сучасній юридичній літературі можна зустріти більше десятка різноманітних концепцій походження держави. Проте слід виділити основні з них.

Патріархальна теорія (Аристотель, Р. Філмер, Н.К. Михайловський, М.Н. Покровський). Відповідно до цієї теорії держава походить від патріархальної сім'ї, внаслідок її розростання: сім'я – сукупність сімей (селище) – сукупність селищ (держава). Аристотель називав людину політичною твариною, яка вступає у відносини з людьми з метою виживання. Відбувається утворення сімей. Розвиток цих сімей у результаті розмноження призводить до створення селищ, їх об'єднання утворюють державу. Влада монарха трактується як продовження влади батька (патріарха) у сім'ї, яка є «батьківською» за характером.

Натепер ця теорія не може бути сприйнята, однак її деякі елементи, насамперед роль сім'ї у становленні державності, повинні враховуватися. Позитивним моментом даної теорії є те, що прообразами державної влади були найпростіші форми, які могли бути порівняні зі структурою первісної родини. Крім того, ця теорія створює ореол поваги до держави, сприяє виникненню почуття «спорідненості» всього населення в межах єдиної країни.

Теологічна теорія (Августин Блаженний, Фома Аквінський, Марсілій Падуанський, Жак Маритен) ґрунтується на ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага. Вона обґрунтовує панування духовної влади над світською, церкви – над державою. Кожній людині наказується упокоритися перед волею Бога, кий встановив державну владу, підкоритися тій владі, яка санкціонована церквою. Теологічна теорія пронизана ідеєю вічності держави, її непорушності. Звідси випливає твердження про необхідність збереження в незмінному вигляді всіх існуючих у суспільстві державно-правових інститутів.

Теоретично, позитивним моментом наведеної концепції є те, що надаючи державі ореол святості, ідеологи даної теорії підіймають престиж державної влади, сприяють утвердженню в суспільстві порядку, духовності, злагоди. Однак, мислителі-богослови, які її створювали не враховували вплив соціально-економічних відносин на державу. Крім того, теологічна концепція базується на вірі в бога, тобто її неможливо довести.

Договірна (природно-правова) теорія (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Я. Козельский, М. Радищев). Дана теорія ґрунтується на ідеї походження держави в результаті угоди як акта розумної волі людей. Об'єднання людей в єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду і забезпечення справедливості, свободи і порядку.

В основу теорії покладено неоднозначну тезу про те, що державі передував природний стан людей. Гоббс вважав, що в природному стані відбувається «війна всіх проти всіх». Руссо ж малював райдужну картину свободи і рівності. Проте, усі вони розглядали державу як продукт людської діяльності і прагнення людей до виживання. Домовившись про створення держави, люди або передають правителю частину своїх природжених прав, щоб потім одержати їх з його рук, або домовляються про збереження своїх природних прав. У будь-якому разі передбачається забезпечення прав і свобод людини в рамках держави.

Об'єктивно договір відіграє істотну роль у створенні ряду держав. Так, Конституцією США закріплений договір між народами, які перебувають у складі держави, і визначені його цілі: затвердження правосуддя, охорона внутрішнього спокою, організація спільної оборони, сприяння загальному добробуту. Основним здобутком договірної теорії походження держави є відмова від релігійних догм та обґрунтування цілком природного способу створення держави. Слабкою ланкою даної концепції виступає схематичне, ідеалізоване та абстрактне уявлення про первісне суспільство.

Органічна теорія (Герберт Спенсер) ототожнює процес виникнення і функціонування держави з біологічним організмом. Уявлення про державу як про своєрідну подобу людському організму сформульовані ще давньогрецькими мислителями. М. Спенсер у ХІХ ст. розвив цю думку, заявивши, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює тільки її властиву функцію. У результаті складається система органів держави. Й усе це відбувається як у живому організмі. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння.

Таке уявлення має раціональне зерно, що виявляється у визнанні зв'язків законів суспільного життя і законів природи, розумінні того, що людина стає істотою суспільною, будучи вже біологічно сформованим індивідом із волею і свідомістю. Іншими словами, людина спочатку є створінням природи, потім – членом суспільства, а потім – громадянином держави. Позитивним можна назвати обґрунтування диференціації (розподіл на класи) та інтеграції суспільного життя (об'єднання людей у державу). Раціонально й те, що процес створення держави не міг розвиватися без впливу біологічних факторів, адже люди, які державу створювали, є перш за все істотами біологічними, а потім – соціальними. Недоліком органічної теорії є ототожнення всіх соціальних процесів з біологічними, а відповідно – неврахування закономірностей соціальної еволюції.

Психологічна теорія виникнення держави (Лев Петражицький, Габріель Тард). Фундатори психологічної теорії походження держави вважали, що держава – продукт розвитку людської психіки. Оскільки одним людям притаманно управляти, а іншим – підкорюватися, виникає соціальна влада. Разом з тим, завжди існує категорія осіб, які в силу психологічних налаштувань займають опозиційну владі соціальну позицію та здатні проявляти агресивну владі позицію. Для того, щоб стримати подібні психічні начала особистості створюється

держава. Відповідно, природа держави – психологічна, вона корениться в глибинних закономірностях людської свідомості.

Психологічні закономірності безперечно мають важливий вплив, але слід пам'ятати, що багато психологічних якостей особистості є результатом розвитку соціально-економічних, військових та політичних умов життя суспільства.

Теорія насильства (Карл Каутський, Людвіг Гумплович, Євгеній Дюрінг) пояснює виникнення держави як результат війн, насильницького підкорення одними людьми інших. Названі дослідники відкидають внутрішні соціально-економічні причини походження держави. Всі державно-правові інститути, що існують у суспільстві, виводяться ними з голого насильства. Насильство лежить і в основі виникнення приватної власності. Державна влада виникає із фізичної сили, із панування племені, яке спочатку фізично переважає над іншим плем'ям, а згодом перетворюється на панування класу.

Лише теорією насильства не можна пояснити походження держави. Проте ряд ідей, що складають зазначену теорію насильства, заслуговують на увагу. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда). Елементи насильства супроводжують створення будь-якої держави (римської, давньогерманської, Київської Русі). Проте, на рівні з зазначеним, слід також пам'ятати, що поряд з військовим фактором, виникненню багатьох сучасних держав сприяли переважно соціально-економічні фактори (яскравим прикладом є сучасна Україна).

Матеріалістична (класова) теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ґрунтується на тезі про економічні причини (наявність приватної власності) виникнення держави, які породили розкол суспільства на класи з протилежними інтересами. Найбільше повно розкрита дана теорія у праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Держава є «орган панування, орган гноблення одного класу іншим» (К. Маркс). У їх трактуванні держава забезпечує переважні інтереси економічно панівного класу за допомогою спеціальних засобів підкорення і управління. Автори теорії керувалися положенням про те, що держава – не сила, нав'язана ззовні, а результат внутрішнього поступу суспільства.

Позитивні риси теорії в покладенні економічного чинника як основного при створенні держави. Однак, вважалось, що держава відіме разом із відмиранням класів і встановиться суспільство комуністичного самоврядування. Недооцінювався ідеологічний чинник (свідомість), який, разом із матеріалістичним (буття) відіграє істотну роль. Держава проголошувалася тимчасовим явищем, що виникло разом із виникненням класів.

2. Поняття і ознаки держави. Визначення держави. Соціальне призначення держави. Форма держави. Державний апарат (механізм держави). Правова держава.

Держава є багатомірною категорією, відображення суті і змісту якої зв'язано з необхідністю комплексного об'єднання невід'ємних ознак цього

поняття, що вказують на особливість розвитку суспільства і форм його цивілізаційного удосконалювання.

Держава – це суверенне, політико-територіальне об'єднання суспільства, кероване апаратом управління, що виражає свою волю в загальнообов'язкових юридичних нормах і реалізує її за допомогою апарата примусу, податкової системи й інших інститутів, що забезпечують існування і реалізацію інтересів цього об'єднання як єдиної системи різноманітних соціальних груп.

Таке розуміння держави припускає розгляд його загальних **ознак** з одночасним акцентуванням уваги на внутрішню структуру елементів його управління.

1. *Суверенітет* – характеризує положення державної влади, указує на її внутрішню і зовнішню незалежність від будь-яких форм влади. Зовнішній суверенітет відображається в незалежності державної влади і держави в цілому від владного впливу інших держав і їхніх об'єднань у процесі здійснення своєї політичної влади. Внутрішній суверенітет відображається, насамперед, у незалежності державної влади від таких видів соціальних владних інститутів як влада родини, влада партії, влада церкви, корпоративна влада, влада засобів масової інформації, влада кримінальних об'єднань. Крім того, внутрішній суверенітет указує на верховенство державної влади стосовно цих видів соціальної влади, тобто більш високе її положення, обумовлене більшою повнотою владних функцій. Тільки державна влада має право на видання загальнообов'язкових юридичних норм, на здійснення законного примусу до виконання закону, на залучення правопорушника до юридичної відповідальності за скоєне правопорушення, на здійснення оподатковування. Суверенітет також відображає неподільність державної влади.

2. *Апарат державної влади* – це характеристика, що відображає наявність у державі такої форми керування суспільством, що здатне здійснювати єдиний організуючий вплив на складну систему соціальних груп і об'єднань, що формуються в суспільстві. У даній характеристиці вбачається дві особливості. Державна влада і її апарат, тобто організація цієї влади, носять офіційний, публічний характер (має легітимний статус). Суспільство наділяє апарат державної влади повноваженнями, що дозволяють вирішувати загальнодержавні питання і представляти інтереси суспільства. Така керуюча структура функціонує на основі визнання народом такої влади і законодавчого визначення меж і способів керування.

Відділення владних управлінських структур від усього суспільства вказує на їхню політичну властивість. Політичність державної влади й апарата цієї влади визначається наявністю не тільки самостійною відділеною від суспільства структурою, але і наявністю складної системи інструментів здійснення влади. Взаємодія між різними соціальними групами в суспільстві формує зміст політики і політичної системи держави і суспільства. З одного боку це характеризує прагнення певних суспільних об'єднань до влади в державі, з іншого – неоднорідність самого суспільства, де можливе співіснування різних ідеологічних устремлінь представників найрізноманітніших соціальних груп.

3. *Поширеність державної влади.* Дана ознака вказує на особливість впливу державної влади на всіх членів суспільства. Державна влада поєднує членів суспільства за допомогою громадянства, тобто властивості й інституту, що визначає зв'язок людини і суспільства з певною територією. У цьому сенсі державна влада поширюється через установлення правового статусу громадян. Поширеність державної влади виражається також у проникненні владного державного впливу в найрізноманітніші сфери суспільних відносин (як правило такі, що вимагають державно-владного втручання).

4. *Територія.* Влада апарату управління держава діє в межах визначеної території. Територія самої держави, як географічне поняття не збігається з територією поширення державної влади. У цьому випадку мова йде не тільки про частину поверхні землі, але і про надра, водяні і повітряні простори, деяких територіях за межами державних кордонів (наприклад, посольства, дипломатичні представництва, консульства, морські та повітряні судна, що пересуваються під прапором держави, трубопроводи).

5. *Населення (суспільство).* Держава характеризується як певна форма об'єднання суспільства. Населення держави це така організація суспільства, де є єднання інтересів, традицій, культури, обумовлених як єдністю нації, народності, системи родинних відносин так і приналежністю до визначеної території (громадянством, підданством). Ця територіальна спільність зв'язана і наявністю в громадян єдиного комплексу прав і обов'язків, сформульованих у юридичних нормах, що виходять від держави.

6. *Апарат примусу.* Держава – це організація влади, що спирається на систему органів здійснюючих владний примус до виконання, дотримання закону. Це ознака, що вказує на наявність спеціальних збройних структур у системі державного механізму. Такими є, насамперед: правоохоронні органи, органи державної безпеки, органи забезпечення виконання рішень і вироків суду і т. ін. (інколи і армія, збройні сили). Приналежність цих структур до державного механізму одночасно вказує на монополію державної влади в здійсненні офіційного примусового впливу на населення й окремих його представників.

7. *Видання загальнообов'язкових юридичних норм.* Держава встановлює систему загальнообов'язкових правил, що регулюють взаємодію суб'єктів у суспільстві. Держава закріплює ці правила в нормативно-правових актах, що володіють різноманітним рівнем юридичної чинності (закони і система підзаконних актів). Внутрішня структура цих норм припускає не тільки формулювання власне правил поведінки суб'єктів у суспільних відносинах, але і заходів державно-владного впливу на них у випадку порушення, невиконання цих правил.

8. *Податкова система.* Матеріально-фінансову основу держави і здійснення нею своєї політики є державний бюджет. Основне джерело наповнення цього бюджету складають податки. Тільки державна влада має право на здійснення законного, офіційного оподаткування, спрямованого на забезпечення діяльності апаратів управління і примусу, рішення

загальнодержавних соціальних завдань. Податки стягуються державою з різних форм прибуткової діяльності підприємств, установ, організацій і окремих осіб.

Функції держави

Під функціями держави розуміють основні напрями її діяльності, що впливають з її сутності і ролі в суспільному житті. На відміну від завдань держави, які можуть носити тимчасовий, локальний характер, функції держави мають постійний характер і загальносоціальну спрямованість.

На характер і зміст функцій держави впливає багато факторів соціально-економічного, політичного, екологічного характеру. Бурхливе зростання економіки, науково-технічний прогрес, стабільна політична обстановка визначають напрями діяльності держави, пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини, екологічною безпекою, дозволом міжнаціональних конфліктів, боротьба зі злочинністю і т.д. На утримання функцій держави значно впливає й міжнародна ситуація.

Основні функції держави поділяються на види за різними ознаками. Найбільш загальною класифікацією основних функцій держави є їх поділ на *внутрішні* (діяльність усередині даної країни) і *зовнішні* (діяльність на міжнародній арені). Між внутрішніми і зовнішніми функціями існує нерозривний зв'язок, так зовнішня політика будь-якої держави зумовлюється внутрішніми умовами його існування, а міжнародні зобов'язання диктують необхідність будувати свою діяльність у внутрішніх відносинах відповідно до загальнолюдськими стандартами.

За часом здійснення розрізняють функції постійні (на всіх етапах розвитку держав) і тимчасові, поява яких обумовлена специфічними умовами конкретного періоду розвитку держави.

За формами діяльності функції держави поділяються на законотворчі, управлінські, судові і контрольно-наглядові, що відображає механізм реалізації державної влади.

Також функції держави можна підрозділити на *регулятивні і охоронні*, які можуть реалізовуватися в правових і організаційних формах. Серед правових форм можна виділити законотворчу (нормотворчу) діяльність держави (розробка і прийняття законів та інших нормативних актів), правозастосовчу діяльність (державно-владну діяльність компетентних органів по реалізації норм права) і правоохоронну діяльність, спрямовану на здійснення правового контролю і реалізацію юридичної відповідальності. До організаційних форм відносять створення органів державної влади, їх матеріально-технічне та інформаційне забезпечення і т.д.

Держава у своїй діяльності впливає на різні сфери суспільного життя. *Залежності* від цього, внутрішні функції держави можна підрозділити на політичні, економічні, соціальні, екологічні, а також здійснювані в культурній сфері.

У *політичній сфері* функції держави пов'язані з визнанням і захистом прав і свобод людини і громадянина; регулюванням політичних процесів у суспільстві за допомогою законодавчого закріплення принципів організації і діяльності

політичних партій і об'єднань, їх взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування; забезпеченням громадської безпеки.

В *економічній сфері* держава забезпечує нормальне функціонування і розвиток економіки. Діяльність держави в галузі економіки спрямована на підтримку пріоритетних напрямів економічного розвитку, охорону існуючих форм власності, забезпечення свободи економічної діяльності, організацію зовнішньоекономічних зв'язків, встановлення системи податків і т.д.

Одним з основних напрямків діяльності сучасної держави є його **соціальна функція**. Основною ознакою соціальної держави є утвердження системи суспільних відносин, заснованої на повазі та дотриманні природних прав і свобод людини і громадянина, наявності у суспільстві умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток особистості. У реалізації соціальної функції значне місце належить проведенню ефективної державної політики в галузі освіти, культури, здоров'я громадян, у житловій сфері.

У культурній сфері держава надає підтримку розвитку мистецтва та культури, дбає про культурний і моральному відродженні суспільства.

У природоохоронній сфері функцією держави є охорона і раціональне використання природних ресурсів з метою поліпшення умов життя людей. Державне регулювання охорони навколишнього природного середовища, визначення порядку природокористування, забезпечення екологічної безпеки - одна з найперших завдань держави в даний час.

До *зовнішніх функцій* держави відносяться співпраця з іншими державами у соціально-економічній, політичній, військовій та культурній сферах; оборона країни і забезпечення державної безпеки; підтримання миру та світового правопорядку; запобігання війн, роззброєння, ліквідація різних видів зброї масового знищення; боротьба з міжнародним тероризмом; надання допомоги постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій та стихійних лих; співробітництво у вирішенні глобальних проблем сучасності.

Функції держави – це основні напрямки її діяльності, що впливають з ролі держави в суспільному житті.

Для здійснення своїх функцій державі необхідний такий інструмент, як державний апарат. **Державний апарат** – відокремлена від суспільства спеціально створена і юридично оформлена система органів держави та їх підрозділів, що здійснюють державну владу і управління суспільством з метою виконання функцій і завдань держави і спираються у разі потреби на державний примус.

Державний апарат може бути представлений через:

- апарат управління (державна адміністрація) – система органів держави, що складається з державних службовців, котрі спеціально займаються управлінням: вищі органи (уряд), центральні органи (міністерства), місцеві органи (місцева державна адміністрація);

- апарат примусу – структурні підрозділи правоохоронних органів (міліція чи поліція), розвідка і контррозвідка, митниця (деякою мірою) і установи пенітенціарної системи (в'язниці, виправні колонії та ін.)

Ознаки державного апарату:

1) є носієм державно-владних повноважень, має можливості установлювати формально обов'язкові правила поведінки загального й індивідуального характеру і забезпечувати їх виконання;

2) є системним утворенням, що складається з юридично оформлених органів (певний правовий статус, установлена компетенція), які функціонально поділені на гілки (галузі) влади, а за ієрархічними ознаками є супідрядними (нижчі, вищі);

3) формується і діє на основі єдиних загальних принципів і кінцевої мети;

4) утворюється і функціонує в законодавчо встановлених межах (певних правових формах);

5) його штатними працівниками є державні службовці, що займаються управлінням суспільства на професійній основі (менеджмент);

6) діяльність державних службовців суворо відмежована від «власності», що належить їм як суб'єктам;

7) спирається на матеріально-технічні ресурси, одержувані переважно з державної скарбниці;

8) застосовує у своїй діяльності в разі потреби державний примус.

Склад державного апарату: державні органи як колективні утворення, окремі підрозділи яких діють відносно автономно (наприклад, адміністрація області, її управління, відділи); самостійні посадові особи, уповноважені здійснювати державну владу й управління на принципах єдиноначальності і мають у своєму розпорядженні певний допоміжний апарат (наприклад, надзвичайний і повноважний посол країни).

До сфери відносин державного апарату входять управлінські, владно-субординаційні; відносини щодо надання «адміністративних послуг» фізичним і юридичним особам.

Дотримання букви закону та формування державної політики у цьому напрямку є фундаментом для створення правової держави. **Правова держава** – це держава, у якій організація й діяльність державної влади в її взаєминах з індивідами і їхніми об'єднаннями заснована на праві і відповідає йому.

Ідея правової держави спрямована на обмеження влади (чинності) держави правом; на встановлення правління законів, а не людей; на забезпечення безпеки людини в його взаємодіях з державою.

Основними **ознаками** правової держави є:

1. Здійснення державної влади відповідно до принципу її поділу на законодавчу, виконавчу, судову з метою не допустити зосередження всієї повноти державної влади в або одних руках, виключити її монополізацію, узурпацію однією особою, органом, соціальною верствою, що закономірно веде до «жахаючого деспотизму» (Ш. Монтеск'є).

2. Наявність Конституційного Суду – гаранта стабільності конституційного ладу.

3. Верховенство закону й права, що означає: жоден орган, крім вищого представницького (законодавчого), не вправі скасовувати або змінювати

прийнятий закон. Всі інші нормативно-правові акти (підзаконні) не повинні суперечити закону. У випадку ж протиріччя пріоритет належить закону.

4. Зв'язаність законом рівною мірою як держави в особі його органів, посадових осіб, так і громадян, їхніх об'єднань. Держава, що видала закон, не може саме його й порушити, що протистоїть можливим проявам сваволі, свавілля, уседозволеності з боку бюрократії всіх рівнів.

5. Взаємна відповідальність держави й особистості, яка виражається у відповідальності особистості перед державою, але й держава не вільна від відповідальності перед особистістю за невиконання взятих на себе зобов'язань, за порушення норм, що надають особистостей права.

6. Реальність закріплених у законодавстві основних прав людини, прав і свобод особи, що забезпечується наявністю відповідного правового механізму їхньої реалізації, можливістю їхнього захисту найбільш ефективним способом - у судовому порядку.

7. Реальність, дієвість контролю й нагляду за здійсненням законів, інших нормативно-правових актів, слідством чого є довіра людей державним структурам, обіг для дозволу суцього юридичних суперечок до них, а не, наприклад, у газети, на радіо й телебачення.

8. Правова культура громадян – знання своїх обов'язків і прав, уміння ними користуватися; поважне відношення до права, що протистоїть «правовому нігілізму» (віра в право чинності й невір'я в чинність права).

3. Причини виникнення права

У первісному суспільстві основними соціальними регуляторами поведінки людей були **звичаї** – стереотипні правила поведінки людей, які формуються у певному суспільстві або соціальній групі і котрі є звичними для їх членів. Звичаї регулювали відносини між людьми у всіх сферах громадського життя (сімейний побут, релігія, зайнятість, покарання тощо). Сучасна наука визначає, що звичаям були притаманні такі ознаки: звичність реалізації, спонтанність виникнення, статус мононорми. Звичність реалізації проявлялася в тому, що в умовах первісного суспільства звичаї реалізувалися як своєрідний результат соціалізації, виховання людей. Спонтанність виникнення проявлялася в тому, що звичаї виникали самі по собі. Це було обмовлено природною здатністю людини удосконалюватися та аналізувати досвід своїх власних вчинків. Всі звичаї в первісному суспільстві мали статус мононорми, тобто одночасно регулювали поведінку людини в організаційній, морально-релігійній та інших сферах. Дотримання звичаїв в первісному суспільстві означало повагу до пращурів, дух яких постійно спостерігає за життям на землі, що вказує на органічний зв'язок звичаїв з міфічною будовою світу. Будь-яке відхилення від установленого зразка поведінки піддавалось загальному осуду, розглядалось усім колективом, який і визначав санкції за порушення мононорм. Такими санкціями, зокрема, були побиття, вигнання з роду тощо.

З плином часу мононорми як такі зникають, а на їх зміну приходять різновиди відокремлених за суттю соціальних норм – норми моралі, норми релігії, норми поведінки у родині, норми права тощо. В процесі еволюційного розвитку

людства окремі звичаї застарівали, змінювалися новими, трансформувалися в право, а декотрі – взагалі зникали й вичерпувалися. Так чи інакше, але звичай є найдавнішою формою права.

Право як таке виникає разом з державою як ефективний регулятор суспільних відносин, за допомогою котрого держава здійснює соціальне управління всіма сферами життєдіяльності суспільства. Появі права сприяють ті самі закономірності, умови і причини, які є передумовами створення держави, проте головна роль у виникненні цього соціального регулятора належить саме державі. За своєю суттю право значно відрізняється від правил поведінки, які регулювали відносини в первісному суспільстві, хоча між ними існують безпосередній зв'язок і певна послідовність, чого не можна сказати про органи родового самоуправління і органи держави.

З виникненням держави з'являються спеціальні органи і посадові особи, які починають розглядати факти порушень норм і застосовувати санкції до порушників. Згодом ці органи набувають ознак судової влади, а їх посадові особи починають здійснювати свої функції на постійній основі. Держава через ці органи санкціонує звичаї і норми первісного суспільства та в процесі судової практики започатковує нові.

З часом зазначені звичаї й прецедентні правила починають викладатись у письмовій формі і застосовуватись при розгляді подібних порушень. Тобто запис звичаїв і судової практики згодом набуває ознак законів, в яких закріплювалась воля суспільства, а пізніше – й воля правлячої верхівки, що забезпечувалась силою державного примусу. Поступово зміст записів норм розширювався: до нього почали включатись приписи, що встановлювали збори і податі з населення, які використовувались державою для утримання органів управління та суду.

Серед перших писаних законів слід назвати закони Солона (640 чи 635 - бл. 559 до н. е.) в Афінах, закони XII таблиць у Римі, договори київських князів Олега (907 і 911 рр.) та Ігоря (945 р.) з греками, «Руську Правду» (норми якої датуються до XI - початку XIII ст.) тощо.

Найпоширенішою теорією виникнення права свого часу була теорія природного права, яка в інтерпретованому вигляді набула популярності в XX столітті. Прихильники цієї теорії (згадані Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Д. Локк, а також С. Оріховський-Роксолан, Ф. В. Тарановський та ін.) вважали, що позитивне право бере свій початок з вічних законів природи, з природи самої людини. Природні закони виникають та існують самостійно. Людина в процесі життєдіяльності пізнає їх суть і втілює їх у позитивному праві.

Втім, право, виникаючи разом з державою як соціальний регулятор, функціонує у суспільстві одночасно з іншими нормами: релігійними, корпоративними, технічними, моральними, які певною мірою теж регулюють суспільні відносини. Проте право суттєво відрізняється від них, має притаманні тільки йому особливі ознаки. Насамперед це нормативність права. Воно складається з норм, тобто правил поведінки загального характеру, і встановлює дозволи, заборони, права та обов'язки учасників правових відносин.

По-друге, право має формальну визначеність. Норми права згідно з правилами юридичної техніки викладені в законах, а також у підзаконних актах (Указах Президента України, постановах Верховної Ради України, постановах Кабінету Міністрів України тощо).

По-третє, право являє собою чітку систему пов'язаних між собою норм. У багатьох випадках дія однієї норми зумовлює дію інших. Наприклад, ст. 4 Конституції України встановлює політико-правовий зв'язок громадянина і держави, зазначає, що в Україні існує єдине громадянство.

По-четверте, право є системою загальнообов'язкових норм. Юридичні норми носять імперативний характер, поширюються на всю територію держави і на всіх осіб, яким вони адресовані.

По-п'яте, право виражає загальносуспільні, групові та індивідуальні інтереси. Наприклад, парламент держави як орган загальнонаціонального представництва в процесі законодавчої діяльності на стадіях прояву законодавчої ініціативи, розробки, обговорення та прийняття законопроектів враховує та узгоджує інтереси всіх суб'єктів суспільних відносин. Узагальнені інтереси як результат компромісу знаходять свій вияв у законі, який постає як втілена загальна воля.

По-шосте, право гарантується і забезпечується державою. Вона наділена повноваженнями вживати певних заходів впливу (переконання і примусу) щодо виконання всіма суб'єктами суспільних відносин правових приписів. Для цього в державі створюються спеціальні органи та установи (судова і прокурорська системи, міліція, пенітенціарна система тощо).

В цілому **право** – це *система формально визначених в офіційних джерелах загальнообов'язкових, гарантованих державою норм (правил) поведінки, призначенням якої є регулювання суспільних відносин.*

З одного боку, право визначає правове поле функціонування держави у суспільстві, юридичний статус її органів, з іншого – держава бере безпосередню участь у реалізації права.

У міру розвитку суспільства соціальна роль права постійно зростає. Особливого значення воно набуває в перехідних суспільствах, коли відбувається формування основ громадянського суспільства, демократичної, правової і соціальної державності, що є характерним для сьогоденної України. Право за цих умов, нормативно закріплюючи та охоплюючи соціально значиму діяльність суб'єктів суспільних відносин, постає як норма свободи, створює умови для вільної діяльності людей, гарантує і забезпечує їх політичні, економічні та соціальні права.

Наповнюючись гуманістичним змістом, право зв'язує державу, чіткіше визначає межі її впливу на життя людини. Функціями права в цей період стає передусім створення основ вільної економічної діяльності людини для досягнення відповідного рівня добробуту, забезпечення її особистої й майнової безпеки, компромісу і злагоди у суспільстві. Функцією права є також забезпечення всебічної участі людини в суспільному житті, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для впливу на рішення владних органів

держави, здійснення соціального контролю, захисту своїх прав і свобод та задоволення основних інтересів.

4. Основні поняття про право.

Поняття та ознаки права. Як ми вже зазначали, право, як вид соціальних норм, виникає тільки з появою держави, саме вона створює ці соціальні норми з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Право – *система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених або санкціонованих державою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що встановлені чи санкціоновані державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин і які забезпечуються різними засобами державного впливу, в тому числі державним примусом.*

Ознаками, що характеризують право є:

1) встановлення чи санкціонування державою. Від імені держави правові норми встановлює Верховна Рада України або народ шляхом референдуму. Правові норми санкціонуються в підзаконних нормативних актах уповноваженими державними органами;

2) право є загальнообов'язковим, тобто приписи правових норм повинні виконуватися тими суб'єктами, яким вони адресовані;

3) право є формально визначеним, тобто з формальної сторони кожна правова норма є тільки письмовою. В нормі права закріплюється тільки один зміст, який не допускає подвійного тлумачення;

4) право характеризується нормативністю – воно складається із норм, які формально визначені у вигляді статей нормативно-правових актів (Конституції України, законів, підзаконних нормативно-правових актів);

5) право регулює не всі, а тільки найважливіші суспільні відносини, які потребують правової регламентації. Немає правових норм які б регулювали відносини дружби, кохання та інші;

6) право виражає суб'єктивні права та юридичні обов'язки фізичних, юридичних осіб та інших суб'єктів правових відносин;

7) право має всеохоплюючий характер, воно регулює різні сфери суспільних відносин (конституційні, адміністративні, фінансові, трудові, сімейні, кримінальні та інші відносини);

8) право діє у часі, просторі та по колу осіб. Дія права у часі означає, що правові норми набувають чинності одночасно із нормативно-правовим актом, змістом якого вони є. Так, ст. 94 Конституції України говорить, що «закон набуває чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше його опублікування». Припинення дії правових норм відбувається одночасно з припиненням дії нормативно-правового акту або заміни його іншим актом. За загальним правилом закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58 Конституції України). Дія права у просторі означає, що воно здійснює свій вплив на території держави. Дія права по колу осіб означає, що воно регулює відносини всіх осіб, які

перебувають на її території, а громадян України і за її межами. В той же час окремі особи усуваються від дії норми права у певних випадках;

9) право є системою норм, тобто це внутрішньо узгоджена цілісність, єдність і погодженість правових норм, що базується на об'єднаних закономірностях та їх розподіл на взаємопов'язані елементи – галузі, підгалузі права та правові інститути;

10) право характеризується відносною стабільністю, воно регулює суспільні відносини протягом тривалого часу, в той же час зміни життя суспільства вимагають вдосконалення правової системи держави, тому правотворчі органи постійно змінюють ті правові норми, які не відповідають вимогам нового часу, тобто право є динамічним;

11) право забезпечується різноманітними засобами впливу держави, а в необхідних випадках примусовою силою державного апарату.

Система права – це внутрішня структура права, котра виражається в єдності й погодженості всіх діючих норм права даної держави, а також у їхньому розподілі по галузях і інститутах права.

Іншими словами, **система права** – це впорядкована безліч всіх діючих юридичних норм даної держави. Системність масиву всіх діючих норм права проявляється в їхній єдності, взаємоузгодженні, несуперечності. Упорядкованість безлічі всіх діючих норм права проявляється й у їхньому розподілі по галузях і інститутах

Структура системи права – це об'єктивно існуюча внутрішня будова права даної держави.

Структурно елементи системи права складаються з трьох частин – норм права, інститутів права та галузей права.

Норми права – вихідний компонент, ті «цеглинки», з яких і складається в остаточному підсумку всі «будинки» системи права. Норма права завжди є структурним елементом певного інституту права й певної галузі права.

Структура норми права включає в себе взаємопов'язані елементи – гіпотезу, диспозицію та санкцію. **Гіпотеза** – це складова частина норми права, яка містить умови та обставини за настанням чи ненастанням яких суб'єкти мають здійснювати свої права й обов'язки, передбачені у диспозиції цієї норми. Гіпотеза є першою частиною правової норми, яка вказує на умови, за яких суб'єкт мусить діяти так, як того вимагає диспозиція. Отже, призначення гіпотези – визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми. Гіпотеза починається словом «якщо». Коли ж це слово не вжито, то воно припускається. В **диспозиції** сформульовані права і обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають при наявності умов, передбачених гіпотезою норми. Вона є центральною частиною норми права, тому що гіпотеза і санкція є похідними від неї. Разом з тим диспозиція норми права не може існувати без гіпотези і санкції, оскільки без них вона втрачає свої регулятивні властивості. **Санкція** є логічно завершальним елементом норми права, яка обумовлена існуванням диспозиції. Це складова частина норми права, яка є виразом осуду і примусу та передбачає юридичні наслідки для суб'єкта за виконання чи невиконання правила поведінки,

передбаченого диспозицією цієї норми. Основне призначення санкції – забезпечення реалізації диспозиції правової норми.

Інститут права – це відособлена частина галузі права, сукупність правових норм, що регулюють певну сторону якісно однорідних суспільних відносин (наприклад, право власності, спадкоємне право – інститути цивільного права).

Галузь права – це самостійна частина системи права, сукупність правових норм, що регулюють певну сферу якісно однорідних суспільних відносин (наприклад, цивільне право регулює майнові відносини). Різні галузі права поділяються залежно від предмета правового регулювання (вид якісно однорідних суспільних відносин, які врегульовані правом) та методу регулювання (сукупність способів, прийомів, коштів впливу права на суспільні відносини).

Основними галузями сучасного права України є:

1) конституційне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування. Норми конституційного права мають зобов'язальний, заборонний та дозвільний характер. Джерелами конституційного права є Конституція України та конституційні закони («Про громадянство України», «Про статус народного депутата України», «Про вибори народних депутатів України» та ін.);

2) адміністративне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері державноуправлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування. Неодмінною ознакою суспільних відносин, які регулюються адміністративним правом, є наявність у їх складі суб'єкта, який наділений державновладними повноваженнями. Джерелами адміністративного права є Конституція України, відповідні закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, акти центральних органів виконавчої влади, Кодекс України про адміністративні правопорушення тощо;

3) цивільне право – це сукупність правових норм, які регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, що ґрунтуються на юридичній рівності та майновій самостійності їх учасників, з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів. Ознакою цих суспільних відносин є наявність у них вільних і рівних суб'єктів права та відсутність між ними відносин влади і підпорядкованості. Джерелами цивільного права є Конституція України, Цивільний Кодекс України, а також інші закони України цивільно-правового змісту;

4) кримінальне право – це сукупність правових норм, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види та ме-жі покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Норми кримінального права встановлюють правомочність компетентних органів держави щодо осіб, які вчинили злочини, підстави та умови притягнення їх до відповідальності, види і

систему санкцій, склад конкретних діянь тощо. Джерелом кримінального права є Конституція України, Кримінальний кодекс України;

5) трудове право – це сукупність правових норм, які регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини незалежно від форм власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій. Суб'єкти трудових відносин можуть бути як рівноправними, так і знаходитись (один з них) у стані підлеглості. Джерелами трудового права є Конституція України, Кодекс законів про працю, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України;

6) сімейне право – це сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають зі шлюбу та належності до сім'ї. Норми сімейного права встановлюють порядок і умови укладання шлюбу, регулюють особисті немайнові і майнові відносини в сім'ї, між подружжям, батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї. Джерелом сімейного права є Конституція України, Сімейний Кодекс України;

7) фінансове право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері фінансової діяльності держави. Норми фінансового права регулюють порядок формування і розподілу бюджетних коштів, порядок грошового обігу, оподаткування, діяльності банків тощо. До джерел фінансового права належать Конституція України, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України;

8) земельне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням землею. Норми земельного права регулюють питання землекористування і землеустрою, зберігання і розподілу земельного фонду, визначення правового режиму різних видів землі відповідно до їх адміністративно-господарського призначення. Джерелом земельного права є Конституція України, Земельний кодекс України та інші нормативно-правові акти про надра, ліса, воду, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря;

9) екологічне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері освоєння, використання і охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. Норми екологічного права забезпечують конституційне право кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Джерелом екологічного права є Конституція та закони України («Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря» тощо);

10) цивільне процесуальне право – це сукупність правових норм, які регулюють порядок здійснення судочинства у цивільних справах, а також порядок виконання судових рішень. Норми цивільного процесуального права визначають мету, завдання, права і обов'язки суду при здійсненні правосуддя; закріплюють правове становище учасників цивільного процесу; регламентують хід судового розгляду; порядок винесення і оскарження судового рішення. Джерелом цивільного процесуального права є Конституція України, Цивільний процесуальний кодекс України;

11) кримінально-процесуальне право – це сукупність правових норм, які регулюють діяльність органів попереднього слідства, прокуратури і суду щодо розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ у суді. Норми кримінально-процесуального права встановлюють чітку регламентацію прав і обов'язків компетентних органів та їх посадових осіб у процесі розслідування і судового розгляду. Джерелом кримінально-процесуального права є Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України;

12) кримінально-виконавче право – це сукупність правових норм, які регулюють порядок та умови відбуття покарання засудженими, а також порядок діяльності установ, що виконують вироки. Джерелом кримінально-виконавчого права є Конституція України, Кримінально-виконавчий кодекс України.

Наведений перелік галузей права України не є вичерпним, існують й інші галузі права.

Зазначені галузі права визначають правила поведінки суб'єктів правовідносин, їх взаємні права, обов'язки та відповідальність. Поняття правовідносин можна визначити як суспільні відносини, які врегульовані нормами права. Правовідносини можна назвати також суспільні відносини, учасники яких пов'язані між собою взаємними юридичними правами і обов'язками, що охороняються державою.

Структура правовідносин складається з 4-х елементів: суб'єкту, об'єкту, суб'єктивного права і обов'язку.

Суб'єкти правовідносин – це окремі індивіди, організації (юридичні особи), певна соціальна спільнота чи держава загалом, які, відповідно до норм права, є носіями суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Міра участі суб'єктів у правових відносинах визначається їх правоздатністю і дієздатністю.

Об'єктами правовідносин є сукупність різноманітних матеріальних і нематеріальних благ, які знаходяться у сфері інтересів учасників правовідносин. Деякі автори стверджують, що об'єктом правовідносин є фактична поведінка їх суб'єктів.

Суб'єктивне право – це закріплена в юридичних нормах можливість певної поведінки особи щодо здійснення тих прав і задоволення тих інтересів, які передбачені нормами об'єктивного права. Право, яке належить суб'єкту, називається суб'єктивним тому, що тільки від волі суб'єкта залежить, як ним розпоряджатися.

Юридичний обов'язок – це передбачена законодавством необхідність певної поведінки учасника правовідносин в інтересах уповноваженого суб'єкта (індивіда, організації, держави в цілому).

В основі виникнення, зміни, припинення правовідносин, окрім правової норми, закладено також життєвий випадок (дія чи подія), який передбачено в гіпотезі норми права, яка стосується цих правовідносин – це юридичний факт. На відміну від інших видів суспільних відносин, настання юридичного факту необхідне для правовідносин. Юридичні факти – це встановлені нормами права фактичні обставини, виникнення, зміну чи припинення яких правова норма пов'язує з виникненням, зміною чи припиненням правовідносин.

Правопорушення – це протиправне винне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке завдає шкоди суспільним відносинам, що охороняються законом і спричинює юридичну відповідальність.

Склад будь-якого правопорушення включає в себе

суб'єкта, суб'єктивну сторону, об'єкт, об'єктивну сторону.

Суб'єктом правопорушення може бути деліктоздатна фізична особа або організація. Кожен суб'єкт правопорушення характеризується загальними та спеціальними ознаками. До загальних ознак належить: а) індивід чи юридична особа; якщо індивід, то: б) вік особи; в) осудність. До спеціальних ознак суб'єкта належать: громадянство особи; посада особи; фах, родинні відносини тощо.

Суб'єктивна сторона правопорушення полягає у різних формах вини, мотиві, емоціях і меті правопорушення. Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної протиправної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Елементами суб'єктивної сторони є також мотиви правопорушника (внутрішні спонукання особи до вчинення правопорушення), які бувають корисливими чи особистими, а також його мета (уявний результат протиправного діяння).

Об'єктом правопорушення вважаються суспільні відносини, які регулюються й охороняються правовими нормами. Конкретно об'єкт може виражатися в певних благах і цінностях, яким внаслідок правопорушення завдано шкоди, або виникла загроза їх пошкодження.

Об'єктивну сторону правопорушення складають такі елементи як саме протиправне діяння, його наслідки, причинний зв'язок між діянням та наслідками, спосіб, місце, час, знаряддя та обставини, за яких сталося правопорушення.

За характером суспільної небезпечності (шкідливості) розрізняють два види правопорушень: злочини і проступки.

Злочини – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні винні діяння, що посягають на основи суспільного й державного життя, особу, основні права і свободи громадян.

Проступки – це суспільно шкідливі протиправні діяння, що посягають лише на окремі сфери правопорядку, який існує в суспільстві. Розрізняють такі види проступків:

1) адміністративний – протиправне винне діяння, яке посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління;

2) дисциплінарний – це правопорушення у сфері трудових правовідносин;

3) цивільний – це правопорушення у сфері майнових і особистих немайнових правовідносин.

Логічно, що проступок тягне за собою певну відповідальність – юридичну. Це вид соціальної відповідальності, що полягає в застосуванні державою до правопорушника певних заходів примусу, передбачених санкціями правових норм. Єдиною підставою для юридичної відповідальності є склад правопорушення. Якщо поведінка суб'єкта не має ознак правопорушення, то ця особа не підлягає юридичній відповідальності.

Найбільш поширеною в науковій літературі є класифікація юридичної відповідальності на підставі належності до правової галузі й, одночасно, виду правопорушення, з яким вона пов'язана. У такому ракурсі виділяють чотири види юридичної відповідальності: кримінальну, адміністративну, цивільну й дисциплінарну (трудова відносина).